

STARE CRKVE NA PODRUČJU BALA I ROVINJA

Uvod

Područje oko Bala i Rovinja nekada je pripadalo sjeverozapadnom dijelu plodnoga puljskog agera, a pljačkaške je prodore s kopna u ranom srednjem vijeku priječio veliki obrambeni pojas između Raklja i Bala. To je područje naseljeno još u prapovijesti, a posebno se razvilo za rimske vladavine i relativno je neoštećeno, osobito dobro utvrđene Bale, preživjelo sve nalete tijekom velike seobe naroda.

Na cijelom području ima mnogo trgova starih crkava, što posredno svjedoči o dobroj naseljenosti. Zanimljivo jest da je mnogo više starokršćanskih, predromaničkih i ranoromaničkih crkava bilo izvan utvrđenih mjesta, pa se stoga može zaključiti da je da je to područje bilo mnogo bolje naseljeno u kasnoantičkom i rano-srednjovjekovnom razdoblju nego što je to danas slučaj. Crkve su se gradile uz ondašnje prometnice ili u sastavu brojnih rimskih vila rustika i bile su jezgra mnogih nestalih i slabo poznatih naselja.

Crkve u Balama i okolici

Općenito o mjestu i bivšoj župnoj crkvi

Danas su Bale općinsko središte nastalo na prapovijesnoj gradini i rimskoj utvrdi Castrum Vallis, građenoj da zaštiti stari trgovački put između Pule i Poreča te unutrašnjosti Istre. Bale su općina s površinom od 81,9 km² i ukupno 1047 stanovnika (procjene iz 2005. tvrde 1225) koji uglavnom žive u općinskom središtu jer ostala veća naselja (Golaš i Krmed) imaju manje od 100 stanovnika.

OLD CHURCHES IN BALE AND ROVINJ AREA

The fact that there are many churches in the Bale and Rovinj area is hardly surprising, as this area has remained relatively unaffected by the great Migration of Peoples. Thus in the fortified town of Bale and in its vicinity, there are several churches that have stirred attention of the professional community. The first one is the old church situated at the plot occupied by the present-day parish church and, near the town, we find the church and monastery of St. Mary the Great, and the Church of St. Mary the Small, whose exterior has been thoroughly renovated. There are not many old churches in the town of Rovinj, although it is believed that an older and smaller church used to stand at the spot presently occupied by the Church of St. Euphemia. However, there are a lot of such churches in the vicinity of the town, and some of them have been renovated and properly preserved. A notable example of such edifices is an interesting St. Thomas Church of cruciform plan, and churches consecrated to St. Euphemia in the Bay of Saline, and those built in honour of St. Cecilia near Rovinj's Selo. The church and monastery of St. Andrew, located on the island bearing the same name, are of particular interest. It is believed that they were connected with the monastery of St. Mary the Great in Bale. Unfortunately, this church has been included among tourist landmarks and has been renovated without proper care and expertise.

Bale odnosno Valle (tal. dolina) prvi se put spominju 965., a to je utvrđeni gradić na omanjem brežuljku, zvanom Mon Perin, a udolina je okružena brojnim manjim i prije utvrđenim

brdima. Stanovnici se većinom bave poljoprivredom i stočarstvom i prije su uglavnom živjeli na stancijama, a sada se počinju baviti turizmom. Bale su očuvale srednjovjekovnu

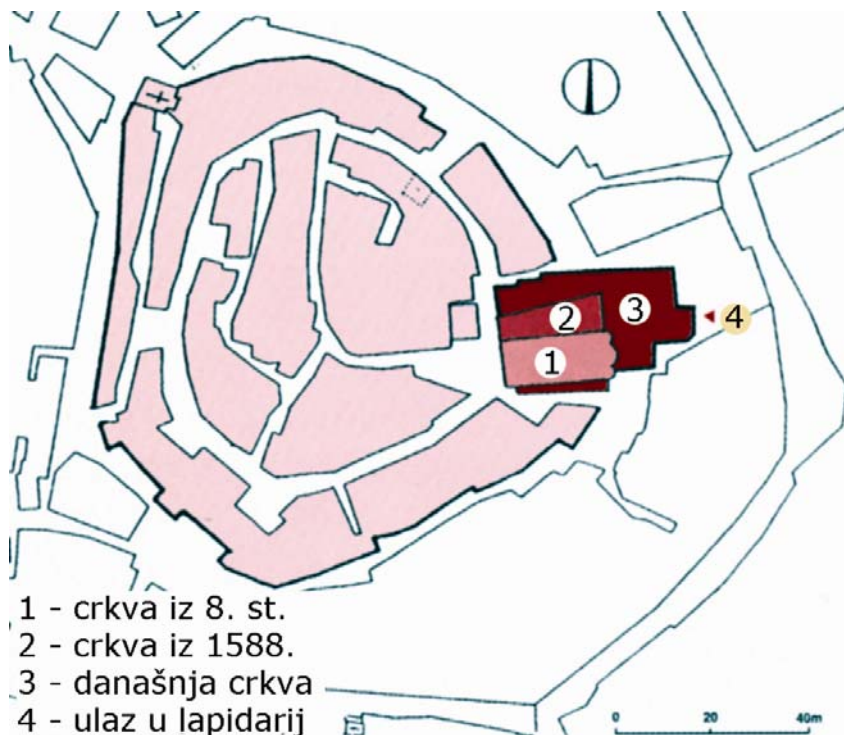

Položaj starih crkava u Balama i Rovinju

urbanu strukturu, a stanovništvo poseban „istriotski“ govor i kulturna obilježja. Kaštel Soardo-Bembo kao središnja graditeljska cjelina nastao

olog i konzervator Anton Gnirs (1873.-1933.) te zaključio da je stara baljanska crkva bila starokršćanska trobrodna građevina. Usporedio je

ska crkva u literaturi dugo spominjana kao predromanička (Ljubo Karaman), a češće i kao starokršćanska (Branko Marušić, Guiseppa Bovini, Guiseppa Cuscito i Ante Šonje) [1].

Povijesna jezgra Bala s razvojnim fazama župne crkve

je gradnjom stambenih sadržaja između dviju starijih kula. Naselje je u prošlosti do 1332. bilo u posjedu akvilejskog patrijarha, a onda je došlo pod mletačku vlast. Hrvatsko se stanovništvo, uglavnom uz prometnice što vode prema Bujama i Rovinju, počelo kontinuirano naseljavati od 16. st.

Župna crkva Pohođenja Blažene Djevice Marije Sv. Elizabeti, koja se ponegdje naziva i Sv. Julijana prema općinskom zaštitniku Bl. Julijanu, izgrađena je tek 1882. To je velika i prostrana trobrodna kamena građevina postavljena okomito na rub baljanske gradske jezgre, a velika poligonalna apsida počiva na visokoj kripti. Pri gradnji crkve potpuno je srušena stara, ali su ostali opisi i nacrti što ih je 1841. izradio pazinski mjernik Dejak. Nacrte je pronašao 1915. i objavio u ovim napisima često spominjani povjesničar, arhe-

tlo crt s tlocrtima starokršćanskih crkava koje su u to doba bile iskopane u Akvileji, pa je bivša baljan-

Svojedobno je Ivan Matejčić [2] dao novo tumačenje opisa i crteža te povijesne crkve i zaključio da trobrodna crkva, srušena 1879., nije bila prvi sloj crkvenih građevina. U obliku sačuvanom u opisima i crtežima nastala je 1588., proširenjem starije crkve od koje su sačuvani južni zid i dvije apside. Na temelju tih podataka rekonstruiran je njezin negdašnji izgled i karakteristike. Bila je to jednobrodna i uska crkva (približnih dimenzija 7,8 x 4,9 m) s tri izbočene polukružne apside, građena u ranom srednjem vijeku, najvjerojatnije u 8. ili 9. st. Prema crtežima apsida izvana nije bila poligonalna.

Starost potvrđuju i fragmenti kamene i liturgijske opreme što ih je župnik Paolo Deperis, graditelj nove crkve, uspio sačuvati. Od tih ostataka, od kojih većina stilski pripada 9. st., i dijelova starih oltara sastavio je svojevrsnu zbirku s (kako bismo to danas nazvali) instalacijama koja i danas postoji u crkvenoj kripti. Od

ulomaka ranosrednjovjekovnih pluteja izrađena je ograda stubišta u središtu kripte, a maštovitom kombinacijom predromaničkih pluteja i greda oltarne pregrade s reljefima apostola iz 14. st. oblikovao je neobičan antependij (omotač) prednjega oltara. Iz mnogobrojnih kamenih fragmenata, natpisa i prozorske tranzene sazidana je simetrična „piramida“ naslonjena na začeljni zid. U sredini stražnje dvorane kripte, od istog je materijala konstruiran „oltar“ s natpisom koji je upozoravao da se radi o grobu Bl. Julijana, rođenog Baljanina.

Valja pridodati da na posebnoj ploči piše da je sadašnja crkva građena na mjestu starije iz 9. st. i da je zapravo sadašnja crkva svojevrsni rekorder jer je to peta po redu crkva građena na istome mjestu. Navodno je najprije bila kapelica, potom bizantska crkva, zatim gotska građevina i nakon nje (od 1638.) crkva koja je srušena 1879. Taj smo podatak mogli pročitati i na nekim internetskim portalima, ali nismo uspjeli pronaći izvor. Postojanje kapelica moglo se i pretpostaviti, s obzirom na to da je crkva na rubu naselja i uza zidine. Na takvim su se mjestima i sastajali prvi kršćani dok je njihova vjera bila zabranjena, a ta su mjesta pretvarana u crkve kada je kršćanstvo postalo službenom vjerom Rimskog Carstva. Poslije su se i nadograđivale. Ali sve to nije potvrđeno nikakvim arheološkim nalazima, poneki fragmenti u kriпти mogli su biti i doneseni, a nema ni tragova gotičke crkve. No činjenica jest da crkvene ili svjetovne vlasti koje su ploču postavile ne bi smjele navoditi neprovjerene i nepotvrđene podatke.

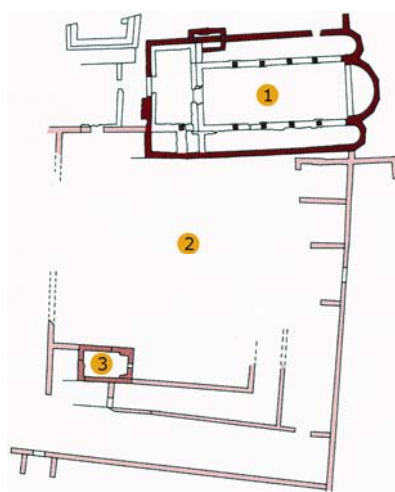
U crkvi je sačuvan dio inventara prijašnje crkve, poput romaničkog raspela iz 13. st. i drvenog kipa Bogorodice iz 15. st., a izložen je i kameni sarkofag iz 8. st. s plitkim simboličnim reljefima.

Kripta je župne crkve u Balama bila dugo svojevrsni i neobični lapidarij.

S vremenom se prostor manje rabio, pa je bio zapušten i bez rasvjete. Stoga je na poticaj regionalne službe zaštite spomenika 1999. izrađen prijedlog uređenja prave muzejske zbirke, što su prihvatile i crkvene i općinske vlasti. Kako se u kriпти moglo ulaziti samo strmim stubištem iz crkve, otvorena su posebna vrata na apside i uređen pristupni pločnik. U funkciju je stavljena i jedna manja prostorija, ali je zadržano zatečeno stanje, s tim što je lapidarij napunjen novim arheološkim nalazima, najviše ih je iz Sv. Marije Velike, ali ima i značajnih fragmenata iz crkava Sv. Marije Male i Sv. Pavla [1].

Crkva i samostan Sv. Marije Velike

Pokraj gotovo napuštenog naselja Čubani, skrivena u šumarku, nalazi se barokna crkva iz 1789. koja je bila u funkciji do sredine 20. st. kada joj se urušio krov. Nalazi se 3 km zapadno od Bala, nedaleko ceste što

Tlocrt crkve i samostana Sv. Marije Velike (1–trobrodna crkva, 2–samostan, 3–kapelica)

Bale povezuje s Rovinjem. Građena je na mjestu prijašnjega samostana i crkve koji su prema novigradskom biskupu Tomasiniju u 17. st. bili ruševina. No ipak su slabo vidljivi ostatci s vremenom počeli zanimati istraživače. Prvi je izradio tlocrt i opisao ono što je bilo vidljivo Andre

Mohorovičić [3] koji je tvrdio da je to starokršćanska bazilika. Uslijedila su još neka istraživanja, a pronađeni su i starokršćanski fragmenti.

Sustavna su istraživanja lokaliteta započela 1995., a u sklopu francusko-hrvatske suradnje i pod okriljem Međunarodnog centra za kasnu antiku i srednji vijek u Motovunu, vodili su ih profesori Jean-Pierre Caillet, Pascal Chevalier i Miljenko Jurković te Ivan Matejčić. Prva su istraživanja zaključena 1999. i dotad su stabilizirani zidovi i krov barokne crkve, izgrađene u srednjem dijelu negdašnje trobrodne crkve. Stara je crkva temeljito istražena, baš kao i memorijalna jednobrodna kapelica iz 10. ili 11. st. u jugozapadnom dijelu samostanskog kompleksa.

Prvotna je crkva bila velika trobrodna bazilika (22 x 12 m) podijeljena u brodove sa šest pari stupova i njezini su ostatci konzervirani. Klasičan tlocrt bazilike s tri istaknute apside, koje su iznutra polukružne a izvana poligonalne, ukazivao je na bizantsko razdoblje i na 6. st. kao vrijeme nastanka, a tome su pridonijeli nadvratnici s križem proširenih dovršetaka krakova i gljivasti otvor vrata na sjevernom brodu crkve. Tek je pronalazak prvog kapitela u nastavku istraživanja pokazao da se radi o ranoj karolinškoj građevini s kraja 8. ili početka 9. st. Stoga je Sv. Marija Velika kraj Bala (koju zovu i Madonna Alta ili Santa Maria di Valle) iznimno značajna za razumijevanje kontinuiteta građenja i izrade skulpture između kasne antike i karolinškog razdoblja. Tipološki je to najznačajnija i najveća crkva koja se pouzdano može smjestiti u doba ranoga karolinškog prodora na istarsko tlo. Od takvih crkava samo su neke trobrodne (Sv. Kvirin sjeverno od Vodnjana i bazilika u Guranu s upisanim apsidama), a ostale jednobrodne i skromnijih dimenzija, čak i drukčijeg tlocrta, poput crkve Sv. Tome kraj Rovinja o kojoj se poslije više govori.

Ostatci najstarije trobrodne crkve Sv. Marije Velike

Posebno su rječiti kapiteli stupova, kojih je 12 i pripadaju dvama osnovnim tipovima (košarasti i korintski), no svi su međusobno različiti i očita su transformacija kasnoantičke baštine. Iako su pomalo nezgrapni, ti su kapiteli iznimno izražajni, baš kao i ostali klesani dijelovi crkve. Miljenko Jurković stoga je autora nazvao majstorom kapitela iz Bala i ustanovio da je radio u Dvigradu, Guranu, Rovinju, Puli i dijelom u Novigradu.

Kapiteli stupova iz crkve Sv. Marije Velike

Ostatci samostanskog kompleksa Sv. Marije Velike

Uz njega je u Balama radila još jedna majstorska radionica koja se odlikuje pravilnim klesanjem geometrijskih motiva. Nije međutim poznato jesu li radili istodobno ili je naknadno promijenjen liturgijski crkveni namještaj.

Crkva se s vremenom mijenjala, a najprije je u 11. st. skraćena za jednu kolonadu, a novonastalo je predvorje poslužilo za ukope i gradnju zvonika. Tada je crkva po sredini dobila novu ogradu kora, a obližnjoj je kapelici dograđen pročeljni zvonik. Potom taj veliki samostan pola-

ko propada. U 17. st. je u ruševnom stanju, a njegovi si prostori pretvoreni u gospodarske. Onda se u srednjem brodu gradi manja barokna crkva koja će u budućnosti biti središte arheološkog parka [1].

Istraživanja na samostanskom kompleksu u međuvremenu su nastavljena i bez Francuza, ali priključio se Ante Milošević iz Muzeja hrvatskih arheoloških starina iz Splita. Vjeruje se da će istraživanja, s obzirom na veličinu kompleksa, trajati desetak godina. U međuvremenu su istraženi veći dijelovi samostana južno od crkve s popločenom galerijom, vjerojatno dijelom središnjega klaustura. Istočno krilo samostana ima niz prostorija, a južni se dio portikom s luko-

vima rastvara u središnji prostor gdje je već spominjana kapelica. Sada se istražuju nepoznate i velike prostorije s jugozapadne strane, a vjeruje se da je samostan Sv. Marije Velike jedan od najranijih pravilno koncipiranih i uređenih samostana na području Hrvatske [4], [5].

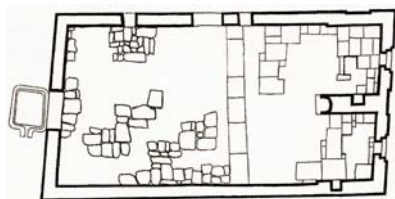
Samostanski se kompleks nalazi na blagoj uzvisini zaobljenog brežuljka. Položaj omogućuje kontrolu morskih i kopnenih putova jer je pokraj samostana prolazio stari zarasli put povezan s antičkom cestom. S južne su strane bili vinogradi i maslinici koji

su se blago spuštali do antičke luke Porto Colonne. Luka je bila izravna veza s otočićem pred Rovinjom i benediktinskim samostanom Sv. Andrije koji je, prema predaji, bio cjelina sa samostanom Sv. Marije Velike. Navodno je 1177. tu prenoćio papa Aleksandar III. na svom putu iz Dalmacije u Veneciju.

I ovdje je pokraj obnovljene barokne crkve ploča s podatkom da je prvotna crkva građena u 6. st. iako svi sudionici arheoloških istraživanja izričito spominju kraj 8. st. Očito se i ovdje ne slažu istraživači i autori natpisa.

Crkva Sv. Marije Male

Crkva Sv. Marije Mala je 2 km zapadno od Bala, usamljena i pokraj potpuno zapuštene ceste. Zanemarena i ruševna bila je prema izvješćima Branka Marušića koji ju je 1954. istraživao poznata samo znalcima [6].

Tlocrt crkve Sv. Marije Male

Tipičan je to predstavnik raširene grupe, posebno u Istri, crkava s dvije upisane apside. Čini se da je upravo ta tipološka značajka bila presudna da se između stotinjak polusrušenih istarskih crkava upravo Sv. Marija Mala uvrsti u republički program financiranja konzervacije i obnove. Danas je ta crkva posebna jer je obnovljena do krova, ali bez kamene dekoracije koja je smještena u muzeje i zbirke. Od negdašnje je crkve sačuvan samo dio stare niše oltara i jedan lučni portal. Istraživanja, sanacija i obnova započeli su 1992., a sve je završeno 1996. Obnovu i konzervaciju vodio je Ivan Matejčić iz Konzervatorskog odjela u Puli [7], [8].

Crkva Sv. Marije Male jednobrodna je građevina s dvije jednake upisane

Ostatci crkve Sv. Marije Male prije obnove

apside kojima polukalota počiva na ugaonim trompama. Začelje je crkve raščlanjeno uskim polukružno nadsvodenim nišama (slijepim arkadama), a na pročelju se nalazi portal srpastoga rasteretnog luka. U tjemenu su apside dva otvorena prozora koja su izvana pravokutnoga, a iznutra polukružnog oblika. Uočena je izvjesna razlika u gradnji apsida i ostalih zidova, što bi moglo značiti da su apside nešto starije. U njima su pronađeni tragovi izvornih oltara, a najvažniji je nalaz ostatak male niše na zidu što ih dijeli.

Niša je pažljivo dokumentirana i pomno rekonstruirana, a možda pruža odgovor nastanku dvoapsidnih crkava koje su prava rijetkost u povijesti europskoga sakralnog graditeljstva. Naime gotovo sve crkve s dvije upisane apside, a Matejčić [7], [8] ih je nabrojio 9, od kojih su samo dvije izvan Istre i već spominjane u ovim napisima (crkva Sv. Petra Starog u Zadru i Sv. Platon kraj Osora koja ima i istaknute apside), imaju središnju nišu koja je zapravo minimizirana središnja apside te je graditeljsko i liturgijsko žarište crk-

Obnovljena crkva Sv. Marije Male

venoga prostora. Dosad se vjerovalo da su dvoapsidne crkve svojevrsni odjek negdašnjih starokršćanskih dvojnih crkava i da je namjena apsida različita (jedna memorijalna, a druga za misno slavlje), ali sa središnjom makar i minijaturnom apsidom sve to dobiva drugi smisao.

Unutrašnji su zidovi crkve bili oslikani u dva sloja, od koji je i gornji vidljiv samo u tragovima, ali su sačuvane fotografije prije šezdesetak godina s uočljivim likovima i natpisima (vjerojatno iz 12. i 13. st.). Stariji je sloj sačuvan u trompama apsida i vjerojatno potječe iz 8. i 9. st. kada je crkva i građena.

Prozori su u apsidama imali ugrađene kamene tranzene. Pronađena su četiri ulomka koja su smještena u lapidarij u Balama, a prema njima su isklesane i ugrađene kopije.

U podu je crkve pronađen teško oštećeni fragment pluteja na kojemu se nazire reljef ptice. Nekoliko je godina poslije pri istraživanju crkve Sv. Marije Velike pronađena slična ploča s bolje sačuvanim reljefom, zrcalnim pandanom ptice. Vjerojatno se radi o jedinstvenoj ploči koja je također izložena u lapidariju s naznakom rekonstrukcije [1], [7], [8].

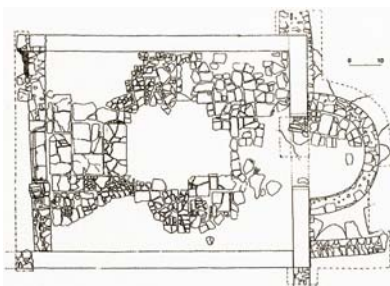
Svakako moramo dodati nešto što često ističemo kada se radi o istarskim crkvama. Iako je crkva izvana potpuno obnovljena, treba se namučiti da se pronađe u neoznačenom gustišu. Oni koji su nam pomagali rekli su da često sreću posjetitelje koji je traže i uokolo bezuspješno lutaju. Postoji doduše ploča s natpisom, koja u ovom slučaju ipak ima točne podatke, ali ona se nalazi ispred crkve. Potragu otežava i činjenica što na pitanje gdje se nalazi Sv. Marija Mala ili čak i Madona Piko-la, svi niječno okreću glavama. Treba naime pitati za Madonu Piću, kako je svi tamo zovu.

Nepostojanje putokaza u ovom slučaju djeluje neshvatljivo. Ako su porezni obveznici odvojili dio novca

za tu crkvu, onda imaju pravo da je izravno i nesmetano posjete. Inače je upitna i svrha obnove. Uostalom pri takvim bi rekonstrukcijama valjalo odmah razraditi buduću namjenu. Zašto se ne bi crkva potpuno obnovila i opremila, dakako prik-ladnim kopijama, pa potom služila vjerskoj ili nekoj drugoj namjeni te bila dostupna posjetiteljima. Ali putokazi koji bi vodili do crkve svakako su najnužnije i najjeftinije rješenje.

Ostale baljanske crkve

Na morskoj obali, u uvali San Polo, među ostacima velikoga antičkoga gospodarskog imanja, nalaze se tragovi crkve Sv. Pavla koja je 1999. očišćena i djelomično istražena. Crkva je izgrađena, vjerojatno u 7. st., u većoj prostoriji antičke vile, možda i u starijoj crkvi, a zatečeni su zidovi poslužili za istočno i južno pročelje.

Tloort crkve Sv. Pavla u uvali San Polo

To je jednostavna pravokutna crkva s polukružnom istaknutom apsidom.

Ostaci crkve Sv. Pavla

Bila je popločena velikim i djelomično očuvanim kamenim pločama, a ulazna su vrata imala masivni prag i dovratnike od antičkih spolija. Apsida je inače „pridodana“ uz trijumfalni luk gljivastog oblika.

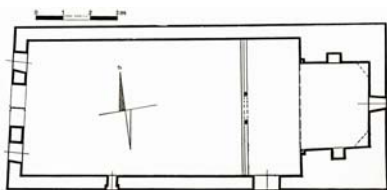
U čišćenju i istraživanjama pronađeni su raznovrsni kamene fragmenti, neki su prepoznati kao ukrasni dijelovi antičkoga graditeljstva, ali su pronađena i četiri ulomka ploča pretpostavljene oltarne pregrade. Dio je bio uzidan u jugoistočni ugao crkve, pa je vjerojatno pripadao prijašnjoj ili nekoj drugoj starijoj crkvi.

Kamene su fragmenti ukrašeni reljefima koji su urezani u kamen, a plohe su oživljene gustim kružićima s točkom u sredini. Ti specifični tehnički i dekorativni detalji potječu iz 6. i 7. st. kada je u Europi bilo vrlo malo skulpture, ali istovjetnu tehniku ukrašavanja pokazuju neki primjeri iz sjeverne Italije, primjerice pluteji iz katedrale u Monzi izgrađenoj 595. Slični se motivi pojavljuju i na onodobnom nakitu pronađenom u istarskim nekropolama. Temeljita bi analiza te stilske i kronološke određivanje ukrasa pridonijeli rasvjetljavanju tog dijela istarske povijesti [1]. [9].

Za posjeta ostacima crkve Sv. Pavla zamijetili smo da se na sjeverni zid naslonio montažni ugoditeljski sadr-

žaj namijenjen turistima, što je ipak pomalo devastacija.

Crkva Sv. Ilije, koju nazivaju Bezgrešnog Začeca ili della Concetta, nalazi se izvan zidina, u blizini posljednjih kuća na zapadnom dijelu Bala. To je jednobrodna crkva s pravokutnom upisanom apsidom kojoj ugaone trompe omogućuju prijelaz u polukalotu. Apsidni je dio zadržao prijašnji izgled unatoč nestručnoj konzervaciji početkom 20. st. Osobitost je te crkve velik i masivni zvonik na pročelju koji podsjeća na crkve Sv. Ivana Evanđeliste u Gajani ili Sv. Vida u Dobrinju na Krku. Zidovi su zvonika povezani sa zidom kapele, pa su vjerojatno građeni istodobno krajem 11. st. kada i ostale srodne crkve.

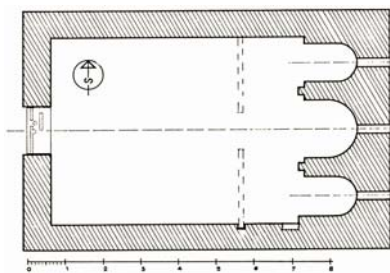
Tlocrt crkve Sv. Ilije u Balama

Zvonik ispod krova na svakoj strani ima bifore koje oblikuju dva viseća luka, a sličan se motiv ponavlja u završetku visoke slijepice niše što raščlanjuje sve njegove vanjske površi-

Crkva Sv. Ilije u Balama

ne. Na pročelju se nalazi i relativno široki polukružni prozor [10].

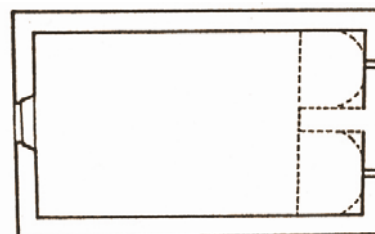

Tlocrt crkve Sv. Črvara

Crkva je Sv. Črvara, kako crkvu nazivaju malobrojni stanovnici obližnjeg Pižanovca, vjerojatno bila posvećena Gervaziju, milanskom mučeniku iz 4. st. (na talijanskim je kartama zapisana kao „S. Selvaggio“). Doduše na internetskom portalu Turističke zajednice Bale piše da je crkva posvećena Sv. Gervaziju i Protaziju, svecima i mučenicima koji se obično zajednički slave. Tome međutim ne treba previše vjerovati jer je navedeno i da se ostatci crkve nalaze pokraj napuštene stancije Bembo čiji smo okoliš neuspješno dugo i uporno pretraživali. Poslije smo kod Branka Marušića [6] pročitali da je crkva na pola puta između Bala u Golaša koji su udaljeni približno 5 km. No kada smo doznali da je istraživana prije četrdesetak

godina, shvatili smo da je nismo mogli ni pronaći jer je vjerojatno obrasla vegetacijom koja ju je dodatno oštetila. Tijekom ondašnjih istraživanja ustanovljeno je da su je temeljito prekopali i unutrašnjost ispraznili neki davni „tragači za zlatom“.

Crkva je pravilno orijentirana jednobrodna (9,5 x 6,35 m) pravokutnog tlocrta, s tri upisane polukružne apside. Srednja je šira od ostalih i polukružna u tlocrtu, a završavala je, kao i ostale, dvojnim apsidnim lukom, što se zaključuje prema istakama na zidovima koji ih razdvajaju. Svaka apside ima uski prozor, a pronađena kamena greda vjerojatno je bila iznad vrata u srušenom gornjem dijelu pročelja [6].

Tlocrt crkve Sv. Vida

O crkvi Sv. Vida iz 11. ili 12. st., koju je Matejčić uvrstio u popis dvoapsidnih crkava [7], [8], ali i dodao da podaci nisu provjereni na terenu, pisao je svojedobno Ante Šonje [11] koji ju je opisao i izradio tlocrt te pretpostavio da su apside bile presvođene poluvaljkastim svodovima iako tlocrti naznačuju linije trompa [8]. Sačuvani dijelovi stražnjeg zida crkve nalaze se sjeverno od Bala, pokraj brežuljka Maslinica, za kojega nitko ne zna, a nema ga ni na topografskim kartama.

Brežuljak Sv. Mihovil, nazvan i San Michele odnosno San Mićel, nalazi se kilometar istočno od Bala i često se arheološki istražuje, ponajprije zbog velikoga i davno naseljenoga gradinskog kompleksa. No tu je na ostacima još uočljivih tragova drvenog samostana 1855. izgrađena istoimena crkva. Stari se samostan i crkva (barem tako piše na ploči) prvi put spominju 1177. kada je papa

Sadašnja crkva Sv. Mihovila na istoimenom brdu pokraj Bala

Aleksandar III. prolazeći kroz Bale ovdje podijelio nekoliko oprosta. Prema legendi tu je u 14. st. umro i Bl. Julijan. Najprije je tu bio benediktinski samostan, a onda su ga preuzeli franjevci koji se posljednji put spominju 1418. Vjerojatno su ga potom i potpuno napustili [1].

Crkva Sv. Maura nalazi se jugozapadno od Bala, pokraj lokaliteta Tri lokve, a posvećena je prvom porečkom biskupu i mučeniku. Tamošnji je stanovnici nazivaju San Mori, a o njoj u dostupnoj literaturi nema po-

dataka iako navodno potječe iz 7. st., a građena je u dva različita razdoblja. Uspjeli smo je nekako pronaći usred novonastaloga ograđenog maslinika i uočili da se krov srušio i da nema predromaničkih ili ranoromaničkih tragova. Crkva je to s pravokutnom istaknutom apsidom, vjerojatno iz 14. st.

Jugozapadno od Bala, pokraj mora i zapadno od crkve San Polo, nalazi se močvara koja je poseban ornitološki rezervat Palud. U blizini mora su ostatci crkve Sv. Damjana koja je

Ruševina crkve Sv. Maura pokraj Bala

navodno građena u 11. st. Prema legendi baš se u njezinoj blizini iskrcao papa Aleksandar III. i tu održao misu.

Crkve u blizini Rovinja

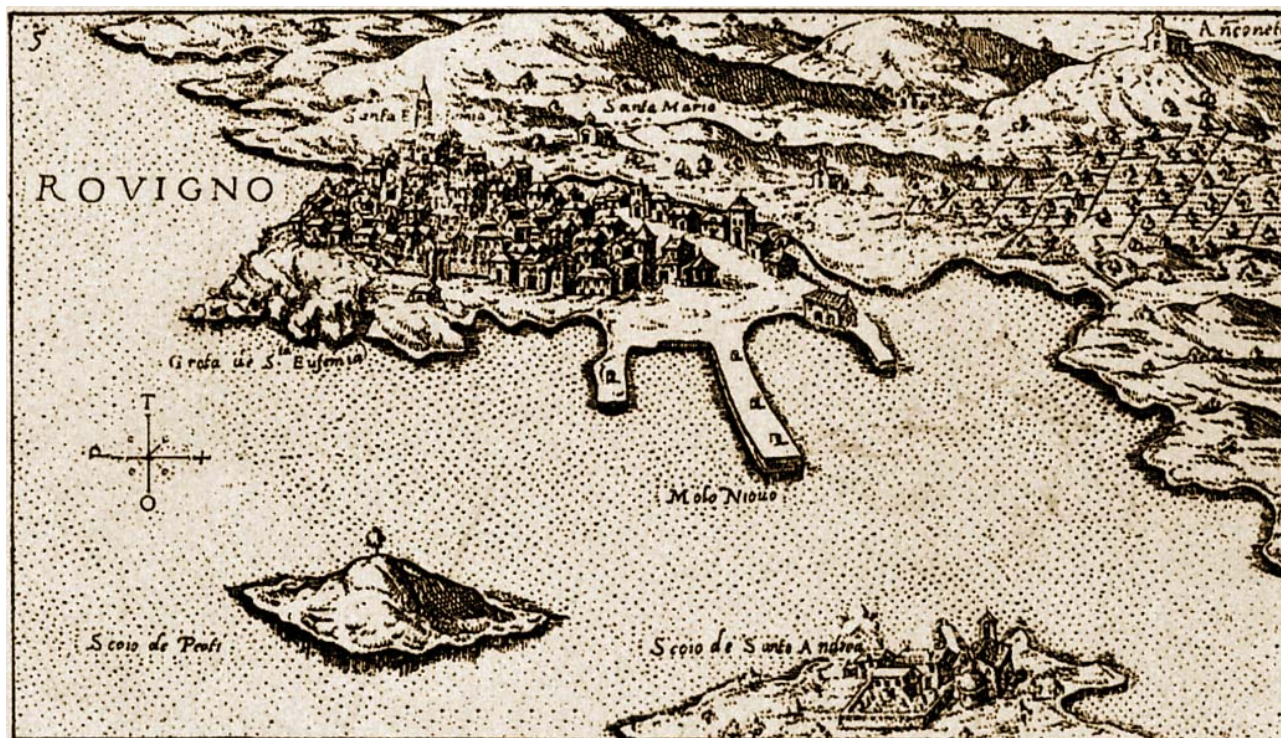
Općenito o gradu i njegovim crkvama

Rovinj se prvi put kao Castrum Rubini spominje u djelu *Cosmographia* ravnenskog Anonimusa iz 7. st. Prema tim je podacima rovinjski kroničar Bernardo Benussi zaključio da je Rovinj nastao između 3. i 5. st.

Arheološki nalazi svjedoče da su Rovinj i njegova okolica bili naseljeni u prapovijesnom razdoblju, a za starih se Histra razvila živa trgovina s Greima i Etruščanima. Neki slučajni nalazi svjedoče o postojanju života već na prijelazu iz II. i I. tisućljeće prije Krista i na području gradske jezgre – negdašnjega otoka koji je od 1763. poluotok.

Navodno je nakon mirne vladavine Rimskoga Carstva staro romansko stanovništvo Rovinja pred navalama Vizigota, Ostrogota, Huna i Bizantinaca naselilo okolne otoke Mons Albanus, Sv. Katerinu, Sv. Andriju i Cissu. Otok Cissu prvi put spominje Plinije Stariji i rimski spis *Notitia dignitatum* (u kojem su nabrojani pokrajinski uredi), a navodno je potonuo za velikih potresa u 8 st. Otok je prema predaji i spisima iz doba prosvjetiteljstva bio sjedište povijesne biskupije u ranom srednjem vijeku uz zapadnu obalu Istre, navodno na prostoru između Brijuna i Rovinja. Cisanski je biskup Vindemije s ostalim istarskim biskupima bio potpisnik akata sinoda u Gradu 579., u doba shizme „triju poglavlja“ ili istarskog raskola vezanog uz tumačenje božanske i ljudske Kristove prirode.

O Cisanskoj smo biskupiji pisali u nekoliko navrata i za nju se otimaju Brijuni, Barbariga i Pag (Plinije navodno spominje dvije Cisse pa bi jedna bila današnja Caska na Pagu).

Rovinj na jednom mletačkom crtežu iz 16. st.

Neki su tvrdili da se Cissa nalazila na uskom poluotoku koji se zbog snažnih tektonskih poremećaja u razdoblju od 6. do 8. st. pretvorio u otočje koje sada tvore hrid Sameri i otoci Sv. Andrija, Maškin, Šturag i Sv. Ivan na Pučini. Prema lokalnoj tradiciji i historiografiji Cissa se nalazila približno 500 metara južnije od rovinjskog svjetionika, na pličini zvanj Rubino, a njezini su stanovnici nakon katastrofe osnovali stari Rovinj. No to ne djeluje previše uvjerljivo jer je početak sadašnjeg Rovinj u 3. i 4. st.

Prvo je službeno istraživanje na području pretpostavljene Cisse provedeno 1890. Jedan je ronilac austrijske mornarice pregledao morsko dno uz svjetionik pokraj Sv. Ivana na Pučini, a navodno se u izvještaju, koji je međutim netragom nestao, spominju ostatci zidova. Priča se da ribari i danas na tom mjestu u mrežama pronalaze ostatke amfora i opeka.

Pretpostavlja se da su na području današnjega Rovinja bila tri naselja –

na poluotoku Sv. Fuma, na otoku gdje je stara gradska jezgra i u uvali Veštar odakle je ravenski nadbiskup Maksimijan koji je dao izgraditi raskošnu baziliku Sv. Marije Formoze u Puli. Castrum Rubini na mjestu današnje crkve Sv. Eufemije s vremenom postaje Ruigno, Ruginio i Ruvigno, a u 9. st. preživljava razorne napade Hrvata, Neretljana i Sara-

cena. Nakon Bizanta pod vlašću je Langobarda, potom Franaka, a u 10. i 11. st. drže ga moćne njemačke feudalne obitelji. Od 1283. pod vlašću je Venecije kojoj je pripadao sve do njezine propasti. Poslije je slijedio političku sudbinu Istre, a posebno je stradao nakon 1945. kada se većina njegovih stanovnika odselila u Italiju. Rovinj se oporavio nakon

Pogled na Rovinj i dominantnu crkvu Sv. Eufemije

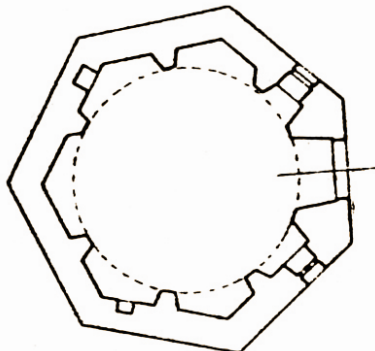
1960. i početka turističkog razvoja, a danas je među gospodarski najrazvijenijim istarskim gradovima i nosi epitet jednog od najslikovitijih i najromantičnijih naših primorskih gradića.

Prema legendi, mramorni je sarkofag s tijelom rovinjske zaštitnice Sv. Eufemije (tako se zove pobožna šutnja za vjerskoga obreda), djevice i mučenice iz Kalcedona u Maloj Aziji koja je stradala u Dioklecijanovim progonima 304., doplovio do Rovinja 13. srpnja 800. iz Carigrada preko Cisse. Bio je toliko težak da ga nitko nije uspijevao pomaknuti, ali ga je jedan dječak s parom junica dovukao do vrha brda i ondašnje crkve Sv. Jurja koja je potom preimenovana u Sv. Eufemiju. Mala je crkva u 10. st. pretvorena u trobrodnu baziliku. Popravljana je više puta, pa su Rovinjani odlučili izgraditi veću. Građena je u baroknome venecijanskom stilu između 1725. i 1736. prema projektu venecijanskog arhitekta Giovannija Scalfarotta kojega je dopunio Giovanni Dozzi. U crkvi je i sada sarkofag Sv. Eufemije koji se otvara 16. rujna na dan grada. Slavljenje Sv. Eufemije u Rovinju ipak je vrlo znakovito jer je u Kalcedonu, baš na koncilu u istoimenoj crkvi, 451. izglasana dogma o dvojakoj Kristovoj naravi koja je potaknula spominjani Istarski raskol [12].

U Rovinju je svojedobno pronađen starokršćanski pregradni pilastar, ali je najstarija sačuvana crkvena građevina sedmerokutna romanička kapela Presvetoga Trojstva, na Trgu na lokvi pokraj Autobusnog kolodvora izvan gradskih zidina. Vjerojatno potječe iz 12. st. pa je najstarije zdanje u Rovinju.

Nepravilni sedmerostrani tlocrt određuje unutrašnji centralni prostor, a konstrukcija i raspored niša, središnje nadsvođenje (tambur) i osvjetljenje kroz minijature prozore smještene pokraj ulaznih vrata s lijepo izrađenim kamenim tranzenama da-

ju toj skladnoj crkvi gotovo monumentalni izgled. Manje je poznato da je kapela nekad imala i zvono na preslicu nad ulaznim vratima što se uočava na starim rovinjskim razglednicama s početka 20. st. [3], [11].

Tlocrt crkve Sv. Trojice u Rovinju

Crkva Sv. Trojice u Rovinju

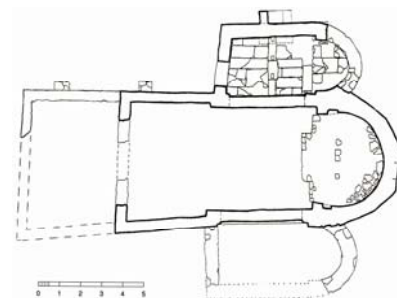
U Rovinju je svojedobno postojala još jedna sedmerokutna crkva Majke Božje Snježne, izgrađena u 16. st. i srušena 1810. za Napoleoneve vladavine. Od ostalih starijih crkava valja istaknuti crkvu Sv. Tome Apostola iz 14. st. u kojoj je danas izložbena galerija, Sv. Benedikta iz 14. st. pokraj srednjovjekovnih zidina i Sv. Križa iz 16. st ispred koje je podignut stup koji označuje mjesto gdje je prema predaji doplovio sarkofag s ostatcima Sv. Eufemije.

Crkva Sv. Tome pokraj Rovinja

Crkva se Sv. Tome (Tomaža) nalazi 4 km sjeverno od Rovinja, u poljoprivrednom predjelu zvanom Modellacco, tik uz tračnice stare željezničke pruge Rovinj – Kanfanar.

Crkva je odavno opisana u znanstvenoj literaturi, a objavljeni su i njezine fotografije i tlocrti. Na temelju vanjske poligonalnosti glavne apside i tipičnoga križnoga izvornog tlocrta, većina je istraživača nastanak svrstala u 6. st. Tako Andre Mohorovičić [3] razlikuje najmanje tri graditeljske faze, a najstariji bi bio donji sloj troapsidne građevine kojemu je u romanici dograđena apside i zvonik, a poslije zazidani lučni otvori između lađa koji su odvojili srednji brod. Istraživač srednjovjekovnoga crkvenog graditeljstva Branko Marušić [13] tvrdi da je crkva podignuta u 6. st. i da je bila starokršćanska i memorijalna, poput pulskih crkava Sv. Katarine na istoimenom otoku i Sv. Klementa, dijelu samostana Sv. Mihovila na Velom Vrhu. Slično je tvrdio i Ante Šonje [11] koji također spominje tri faze izgradnje, ali i tvrdi da je Sv. Toma poput sličnih crkava imao kupolu.

Crkva je bila bez krova te zarasla u makiju i bršljan. Zbog njezine veličine, posebno u odnosu na slične istarske crkve i tipološke posebnosti, donesena je odluka da se temeljito istraži i sanira. Istraživanja su započela 1994. i uz mnogo su problema, ponajviše financijskih, 1996. završeni arheološka istraživanja i konzervacija. Radove je vodio često spo-

Tlocrt crkve Sv. Tome pokraj Rovinja

Pogled na zvonik i apside crkve Sv. Tome

minjani Ivan Matejčić. Istraživanja su međutim nastavljena i nakon sanacije.

Odmah je potvrđeno da se radi o građevini križnog tlocrta s tri izbočene apside koja je s vremenom znatno smanjena. Na srednji se dio crkve nadovezuje visoka i istaknuta apside (polukružna i poligonalna) koja je mnogo veća od bočnih. Prostor je križišta ponešto uzdignut i s krakovima je spojen velikim otvorima polukružnih lukova.

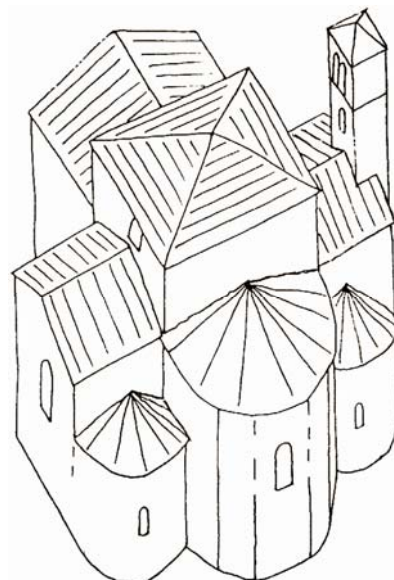
U 16. je st. izvorna građevina smanjena na jednobrodni prostor tako što su zazidani bočni lukovi, a sa zapadne je strane dograđeno novo suženo pročelje s parom četvrtastih prozora. Vjerojatno je tada nastao središnji uzdignuti dio, srušeni su zidovi i apside južnoga kraka te je u sjevernom dijelu rušenjem apside i gradnjom jednoga zida stvorena samostalna prostorija. Iznad zabata sjevernog zida uzdiže se zvonik osobite konstrukcije i oblika. S unutrašnje se strane oslanja na dio luka s konzolama, a s vanjske je poduprt manjim kontraforima. Zvonik građen u srednjem vijeku sa stilskim značajkama romanike tipološki je i oblikovno različit od ostalih zvonika u Istri, pa i onima iz razdoblja romanike.

Svi preostali graditeljski elementi i tragovi izvorne konstrukcije na postojećim zidovima omogućuju rekonstrukciju većeg dijela građevine izvornoga sloja. Jedino nije pouzdano ustanovljen oblik konstrukcije iznad glavnoga središnjeg prostora iako debljina zidova navodi na pretpostavku da prostor nije bio presvođen kupolom ili svodom, već četvrtastom konstrukcijom i pokriven četverosljevnim krovom. To je pretočeno u skicama, a nije mijenjano ni u kasnijim istraživanjima gornjih dijelova.

Zidovi su građeni od većih komada nepravilno klesanog kamena i povezani vapnenim mortom. Građeni su masivno i čvrsto, a uočljive su određene grubosti i nepravilnosti. Ali crkva je bila ožbukana iznutra i izvana pa se ti nedostaci vjerojatno nisu uočavali.

Bočni su prostori na istočnoj strani imali manje polukružne apside, a tragovi se oblika i visine jasno vide na mjestima gdje su se spajale sa središnjom apsidom. Sačuvana je i desna strana trijumfalnog luka sjeverne apside s vidljivim početkom polukružnog nadvoja. U sjevernom je prostoru nađeno izvorno popločenje s očuvanim podnožjem oltarne pregrade i udubljenjima za montažu pilastra.

Tijekom istraživanja crkve nađeno je više desetaka ulomaka predromaničke arhitektonske plastike i dijelova crkvenog namještaja – ulomci tranzena, pluteja, pilastru oltarne pregrade, stupovi s kapitelima... Poslije je ustanovljeno da je najveći dio toga izradio već spominjani majstor kapitela iz Bala. Ujedno je otkriveno da tipologija Sv. Tome nije neuobičajena u predromaničkom graditeljstvu Frulije, Veneta i alpskih krajeva, posebno na području današnje Švicarske. Na temelju tih spoznaja može se zaključiti da je crkva građena krajem 8. ili početkom 9. st. i da je pravi primjer crkvenoga karolinškoga graditeljstva u Istri [8].

Skica idealne rekonstrukcije crkve Sv. Tome

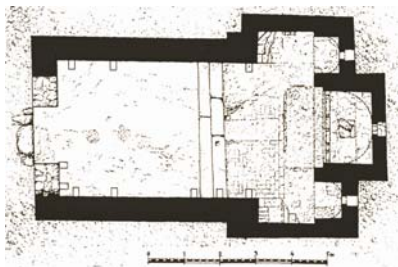
U napisima vezanim uz crkvu nigdje se ne spominje kojem je svecu crkva posvećena budući da se vjerovalo kako je riječ o Sv. Tomi Apostolu jer je crkva građena u predromaničkom razdoblju kada još nije bio ni rođen drugi svetac istog imena – Sv. Toma Akvinski (1225.-1274.), crkveni filozof i naučitelj. Kako se crkva posvuda naziva jednostavno samo Sv. Toma, iznenadilo nas je kada smo na jednom internetskom portalu pronašli da je posvećena Sv. Tomi Akvinskom. Vjerojatno se radi o pogreški, ali se navodi i datum slav-

ljenja toga sveca u Zapadnoj crkvi (28. siječnja), pa je možda nakon preuređenja u 16. st. posvećena Sv. Tomi Akvinskom, a prije nekom drugom svecu.

Moramo istaknuti da smo tijekom posjeta sreli dobrovoljce, ljubitelje crkvene graditeljske baštine, koji su samoinicijativno čistili raslinje. Čak su nam pomogli da pronađemo i druge crkve koje su također čistili. No ipak smo lutali dok nismo pronašli crkvu Sv. Tome, ali zato što je na kartama tog dijela Istre pogrešno unesena.

Crkva Sv. Eufemije u Salinama

Crkva Sv. Eufemije, mnogo poznatija po uobičajenom nazivu Sv. Fume, nalazi se na širem području Valalte, sjeverno od Rovinja i južno od ulaza u Linski kanal, točnije na prevlaci što spaja uvale Saline i Valforso. To je područje bogato materijalnim ostacima koji potvrđuju čovjekovu nazočnost od prapovijesnih vremena. Obilje nalaza, ali i blizina dvaju velikih kampova (*Valalte* na sjeveru i *Monsene* na jugu), nameće sustavno istraživanje i vrednovanje baštine toga područja.

Tlocrt crkve Sv. Eufemije (Fume) u Salinama

Crkva Sv. Fume romanička je građevina križnog tlocrta s malim transeptom (poprečnim brodom) iza kojega se nalaze tri upisane apside nadsvođene konhama koje su oslonjene na trompe u uglovima. Središnja je apside nešto veća i šira od bočnih.

Crkva je u ruševnom stanju, bez pročelja i krova, a i bočnim zidovima prijeti urušavanje. Kako je bila

potpuno obrasla vegetacijom, najprije je očišćena zajedno s okolišem radi nesmetanoga izvođenja arheoloških radova.

Unutrašnjost ostataka crkve Sv. Eufemije

U početku je istražena unutrašnjost crkve. Uklonjen je sloj kamenja i šute koji je sve pokrivao, a bio je ponegdje visok i do jednoga metra. Nakon toga se otkrilo da je crkva odijeljene stubama u dvije razine. Na gornjem su dijelu uočene pravilno isklesane i poredane rupe koje su pripadale bazi oltarne pregrade, ali fragmenti pregrade nisu pronađeni.

Pod je crkve isklesan u živoj stijeni, za razliku od povišenoga apsidalnog dijela čiji je središnji dio popločen opekama od kojih je sačuvano samo nekoliko ulomaka. Bočne su strane pokrivene kamenim pločama, a uz bočne su zidove naknadno postavljene kamene konzole za klupe. Tada je vjerojatno skinuta i oltarna pregrada i preuređena središnja apside tako da je njezina razina podignuta stubama od lijepo obrađena kamena, a u središtu su vidljivi tragovi stipesa. S obzirom na obradu kamenih blokova, velika je vjerojatnost da su među njima ostatci oltarne pregrade.

Tijekom istraživanja izrađena je detaljna arhitektonska i geodetska snimka crkve, a zidovima koji su u lošem stanju ocijenjena je stabilnost. Pritom je izrađen i prijedlog sanacije koja bi trebala brzo uslijediti, posebno stoga što je za obnovu zainteresirano i turističko naselje *Valalta* d.o.o. [14].

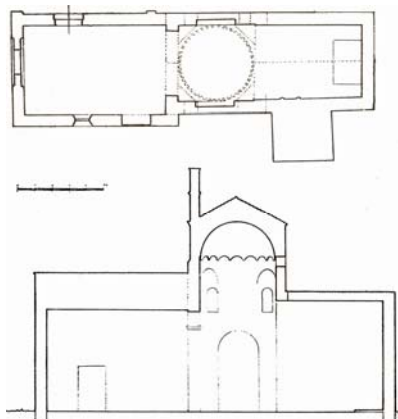
Crkva i samostan Sv. Andrije na istoimenome otoku

Među 19 otoka rovinjskog arhipelaga najveći je (2,3 km²), za mnoge i najljepši, Crveni otok što ga tvore

Ostaci samostana i crkve Sv. Andrije

međusobno povezani otočići (Sv. Andrija i Maškin).

Tlocrt i presjek crkve Sv. Andrije na istoimenom otoku pokraj Rovinja

Sv. Andrija je vjerojatno bio naseľen već u prapovijesti, a u 8. st. na njemu su benediktinci podigli svoju crkvu i samostan. Otok su napustili u 13. st., a u 15. st. napuštene su građevine ustupljene franjevcima koji su sve temeljito obnovili. Franjevci su na Sv. Andriji bili do dolaska Francuza 1809. Nakon toga zgrade su neko vrijeme propadale, potom je na otoku bila tvornica cementa i vapna, a crkveni je toranj služio kao tvornički dimnjak.

Uspješni je poduzetnik iz Trsta Georg Hütterott 1891. kupio otoke Sv. Andrija, Maškin, Šturag i Sv. Ivan. Samostan je preuredio u obiteljski ljetnikovac, uređio park i nabavio brojne umjetnine, pa je otok postao omiljeno boravište uglednih plemićkih obitelji.

Tada je temeljito i do neprepoznatljivosti obnovljena i preuređena crkva Sv. Andrije i uklopljena u ljetnikovac. Bila je to središnja građevina u obliku grčkog križa s polukružnom apsidom, a sačuvan je samo središnji dio kvadratnog tlocrta koji je isti kao i kod Sv. Tome na obližnjem kopnu. Prostor je presvođen kupolom čiji je osmerokutni tambur oslonjen na ugaone trompe. Čini se da je i izvorna kupola počivala na vijencima malih i plitkih lukova koji su zajedno s trompama tvorili skladan osnovni prostor.

U crkvenom je prostoru uređen manji pomorski muzej s maketama brodova i kopijama fresaka iz cijele Istre. Ljetnikovac je poslije pretvoren u hotel, a zatim su do njega izgrađeni golemi turistički kapaciteti [3], [11].

Još neke stare rovinjske crkve

Crkva Sv. Cecilije nalazi se 4 km sjeveroistočno od Rovinja, uza stari put prema Rovinjskom Selu. Krovšte

je urušeno i uništen interijer, ali sačuvani zidovi svjedoče o jednobrodnoj crkvi pravokutna tlocrta bez apside, a zidovi su s vanjske strane raščlanjeni plitkim lezenama. U istraživanjima je otkriveno da je imala kameno popločenje i da je građena u nekoliko navrata.

U suhozidu uz crkvu pronađen je stupić s kapitelom i dio oltarne pregrade koji podsjeća na rad majstora

Ostatci crkve Sv. Cecilije istočno od Rovinja

Crkva Sv. Kristofora sjeverno od Rovinja

kapitela iz Bala, što bi značilo da je na tome mjestu prije bila predromanička crkva, no živa stijena ispod podnih ploča isključuje tu mogućnost. Čišćenjem začelja ipak su otkriveni ostatci nepravilne polukružne apsida koja je srušena prije gradnje ravnog začelja [15].

Crkva je vjerojatno građena u 11. st., baš kao i crkva Sv. Kristofora koja se nalazi istočno od Valalte i na rubu plodnoga polja Basilika. Ta crkva, za razliku od Sv. Cecilije, ima uz vanjske lezene i klesane kamene ukrase, poput nadvratnika i konzola. To je ranoromanička crkva s polukružnom izbočenom apsidom koja je nešto uža od središnjega broda, a zidovi su također građeni rustično te ožbukani s vanjske i unutrašnje strane. Krov čini drvena konstrukcija koja je pokrivena kanalicama, a apsida kamenim pločama.

Crkva Svetog Bartola nalazi se također uz rub polja pokraj zaljeva Valalta. Vjerojatno se također radi o ranoromaničkoj crkvi kojoj nedostaju pročelje i krov. I na toj smo crkvi zatekli u čišćenju zaljubljenike u rovinjsku graditeljsku baštinu. Sve smo crkve oko Rovinja lako pronalazili i zato što smo se kretali dobro uređenim biciklističkim stazama. Ne treba ni isticati da crkve nisu označene nikakvim natpisima.

Zaključak

Na jednom se malom dijelu istarskog poluotoka nalazi velik broj zanimljivih i neobičnih crkava, štoviše

neke su od njih i temeljito obnovljene. Toliki broj crkava svjedoči i o dobroj naseljenosti i plodnosti predjela, ali i dobroj utvrđenosti prostora, osobito od prijetnji s kopnene strane.

Zabrinjava, međutim, da se toliko bogatstvo starokršćanskih, predromaničkih i ranoromaničkih crkava uopće ne iskorištava u turističke svrhe i to u jednom od najrazvijenijih naših turističkih područja uopće. Čini se da bi tu mogli nešto promijeniti upravo rovinjski ljubitelji graditeljske baštine.

Pripremili:

Krešimir Regan, Branko Nadilo

IZVORI

- [1] Matejčić, I.; Jurković, M.: *Lapidarij u Balama*, Muzej hrvatskih arheoloških spomenika, Split – Bale, 2002.
- [2] Matejčić, I.: *Tri priloga za prof. Petriciolija. O izvornom izgledu, stilu i dataciji bivše crkve Sv. Marije u Balama*, Petriciolijev zbornik II., Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji (1996.), 36., str. 133-139
- [3] Mohorovičić, A.: *Problem tipološke klasifikacije objekata srednjovjekovne arhitekture na području Istre i Kvarnera*. Ljetopis JAZU (1957.), 62., str. 486-537
- [4] Jurković, M.; Marić, I.: *Sv. Marija Velika – benediktinski samostan i crkva*, Hrvatski arheološki godišnjak (2005.), 2., str. 240-242
- [5] Jurković, M.; Milošević, A.; Marić, I.: *Bale – benediktinski samostan i crkva Sv. Marija Velika*, Hrvatski arheološki godišnjak (2006.), 3., str. 223-225
- [6] Marušić, B.: *Tri spomenika crkvene arhitekture s upisanim apsidama i Istri*, Histria Arhaeologica (1972.), 1., str. 77-105
- [7] Matejčić, I.: *Jedna dvoapsidalna crkva: Sveta Marija Mala kod Bala*, Starohrvatska spomenička baština – Rađanje prvog hrvatskog kulturnog pejzaža, zbornik radova znanstvenog skupa održanog 6.8. listopada 1992., Zagreb, 1996., str. 231-244
- [8] Matejčić, I.: *Dvije crkve*, katalog izložbe, Gradski muzej Rovinj, Uprava za zaštitu spomenika kulture – Konzervatorski ured Rijeka, Rijeka – Rovinj, 1997.
- [9] Peranić, B.: *Early Mediaval Church of St. Paul near Bale in Istria*, Hortus Artium Medievalium (2004.), 10., str. 223-230
- [10] Marušić, B.: *Istarska grupa spomenika sakralne arhitekture s upisanom apsidom*, Histria Arhaeologica (1974.), 4-5., str. 1-191
- [11] Šonje, A.: *Crkvena arhitektura zapadne Istre*, Kršćanska sadašnjost i IKD Juraj Dobrla, Zagreb-Pazin, 1982.
- [12] Ivetic, E. (ured.): *Istra kroz vrijeme – Pregled povijesti Istre sa osvrtom na grad Rijeku*, Centar za povijesna istraživanja, Rovinj, 2009.
- [13] Marušić, B.: *Varia archaeologica secunda*, Histria Archaeologica (1994.), 13.-14., str. 33-70
- [14] Matošević, D.: *Lokalitet Sv. Eufemija*, Hrvatski arheološki godišnjak (2006.), 3., str. 266-268
- [15] Mustać, S.; Barada, M.: *La chiesa di S. Cecilia presso Rovigno – considerazioni prima sel restraurato*, Hortus Artium Medievalium (2004.), 10., str. 237-245

